

XƏZƏR ÇÖKƏKLIYININ PLYUM MANTIYA MODELİNƏ UYĞUN ƏMƏLƏ GƏLMƏ ƏLAMƏTLƏRİ, MÜASİR GEODİNAMİK-GƏRGİNLİK ŞƏRAİTİ VƏ KARBOHİDROGEN POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

H.Ö.Vəliyev

AMEA nəzdində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzi

Yer kürəsində global tektonik proseslərlə əlaqəli materik və okeanların yaranması, seysmoaktiv zonalarda geodinamik-gərginlik enerjisinin toplanma mexanizmi, faydalı qazıntı yataqlarının, əsasən də neftli-qazlı strukturların formalaşması və onlarda toplanan karbohidrogenlərin genezisi müxtəlif modellərə istinadən izah olunur. Yer in geoloji quruluşunun öyrənilməsinə 1830-cu illərdən başlamış (Çarlz Layel, 1830-1833), keçmişdə baş vermiş endogen proseslər araşdırılmış (C. Xollom, 1859 və D. Denom, 1873), tektonik deformasiya və s. hadisələrin izahına çalışılmışdır. XX əsrin 60-cı illərinə kimi fiksizm nəzəriyyəsi daha inandırıcı olmuş, izostasiya prinsipinə görə şaquli hərəkətlər əsas götürülmüş, litosferin qranit (kontinental) və bazalt (okeanik) qatdan ibarət olduğu modelləşdirilmişdir. Sonrakı illərdə cihazlarla ölçmə işləri intensivləşmiş, qalınlığı 250-90 km olan litosfer qatın, dərinlik çatlari ilə materik və okean tipli tavalara bölündüyünü göstərən, mobilizm tərəfdarları horizontal hərəkətləri əsas götürərək, plitələr tektonikası modelini yaratmışlar [1, 2]. Hazırda, dünyada və Azərbaycanda geofiziki tədqiqat nəticələri daha çox bu modelə uyğun izah olunur, ancaq burada aydın olmayan əlamətlər də az deyil.

Geofiziki məlumatlar nəzərə alınaraq, Xəzər hövzəsinin yaranması Tuço Vilsonun 1965-ci ildə “plyum mantiya” nəzəri fikirlərinə uyğun, Ş. Maruyamanın işlədiyi modelə [3] istinadən təhlil edilmişdir. Nüvə-mantiya keçid zonasında yaranan həyacanlanma maqmaya oxşar plyumun yer səthinə hərəkətinə səbəb olmuş [4] və Paleoxəzərin (şəkil 1) qravitasiya sahəsində xarakterik lokal minimumla konturlanan (şəkil 2) ərazisini əhatə etmiş [5], termal şəraiti, seysmik aktivliyi və dairəvi regional qırılmalarla əhatələnən indiki Xəzər hövzəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır (şəkil 3). Bu regionda M 40-53 km, K 20-32 km olmaqla və 25 km-ə qədər qalınlığı olan çökmə qatın morfostrukturunun yaranması, bu modelə uyğun geofiziki sahələrdə öz əksini tapır. Burada, intensiv çöküntü toplanması prosesi Mezozoydan əvvəl başlanmış, Yura dövründə təxminən eyni tendensiya ilə Yer qabığının kəskin enməsi davam etmiş və maqmatik plyumun yaratdığı burulğanvari hərəkətin təsirindən çökmə prosesi zamanı dairəvi-spiralvari sıralanmış antiklinal strukturlar əmələ gəlmiş (Bahar, Şahdəniz, Abşeron, Şəfəq, Məşəl, Babək, Ümid, Bulla dəniz, Asiman, Zəfər və s.) və burada böyük həcmdə karbohidrogen potensialı toplanmışdır. Bu modelə uyğun, Xəzər hövzəsinin 6-15 km intervalda karbohidrogen potensialını dəqiq qiymətləndirmək üçün üçölçülü (3D) seysmik kəşfiyyat işləri ilə yanaşı 60 km dərinliyə qədər seysmotomografiya tədqiqatlarının aparılması və hövzənin daha müfəssəl modelinin yaradılması tövsiyə olunur.